

- Ходизода, Р., Каримов У., Саъдиев С.**
X 74 Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI—XIX ва ибтидои асри XX): Китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ. Р. Ходизода, У. Каримов, С. Саъдиев.—Душанбе: Маориф, 1988.—416 с.

Дар китоби мазкур таҳлили ҳамаҷаҳонаи давраи оварда шудааст, ки дар он намоёндагони адабиёти асрҳои XVI—XIX ва ибтидои асри XX-и тоҷикро фарс асарҳои беҳтарини ҳадро офаридаанд.

Ходизода, Р., Каримов У., Саъдиев С.
История таджикской литературы XVI-начала XX вв.

X $\frac{4603000000 - 57}{504(12) - 88}$ 73 — 87

ББК 83.3 тоҷик

© Нашриёти «Маориф», 1988

АДАБИЁТИ АСРИ XVI

Дар сарзамини Мовароуннахру Хуросон ва Эрон дар натиҷаи ҷангу низоъҳои зиёди дохилию хориҷии сулолаҳои темуриёну шайбонӣ ва сафавиён ду давлати бузурги феодалӣ—Шайбонӣ ва Сафавиён ба вучуд омаданд. Ин ду давлат аз ҷиҳати мақсадҳои сиёсӣ этикоди динӣ комилан муқобили якдигар воқеъ гардида буданд. Ин ду давлат ба мақсадҳои сиёсии истилогаронаи худ ҷанбаи диниро ниқоб ғрифта, аз ҷиҳати асри XVI то солҳои ҷилуми он махсусан, барои ба даст овардани сарзаминҳои ҳосилхези Хуросон ҷадин бор муқоробаҳои шади сиёсӣ динӣ ба амал оварданд. Саркардагони ин ду давлат дар муборизаҳои байниҷаҳонӣ мардуми бисёри истеҳсолгарро ба аскарӣ ҷалб мекарданд, барои харҷи ҷанго аз аҳолии андозҳои бешумор меситониданд ва сарзаминҳои ободро ба майдони муқоробаҳо табдил меоданд. Дар ин гуна ҳолатҳо аз ҳама зиёдтар мардуми шаҳру деҳот—хунармандону деҳқонон ва аҳолии фазлу қамоли мамлакат талафоти беқиёсе дида, аксар маврид тӯмаи шамшери истилогарони шайбонӣ сафавиён мегашиданд.

Ба касофати ин ҷангҳои ҳопумонсӯз диёри Хуросон, ки асари мутлақи аҳолияш тоҷикон буда, бо урфу одат ва ягонагии психологӣ худ аз тоҷикони Мовароуннахр тафовуте надоранд, ба ҳайати давлати сафавиёни Эрон мулҳақ гардид. Дар асари ҷунин табaddулотӣ сиёсӣ адабиёти ягонаи форсу тоҷик асосан ба се ҳиссаи ҷудогона тақсим шуд ва тадриҷан эҷодиёти адибони сарзамини Эрон бо номи адабиёти форс ва адибони сарзамини Мовароуннахр ба унвони адабиёти тоҷик шӯҳрат ёфтанд. Дар ин ҳангом дар сарзамини Ҳиндустон махсусан, пас аз таъсис ёфтани давлати Темуриёни Ҳинд ба забони форсӣ адабиёти ҳосае нашъунамо кард, ки он дар илми адабиётшиносӣ ба унвони адабиёти форсизабони Ҳиндустон шинохта шуд.

Аз ғаввалҳои асри XVI сар карда, нашъунамо ва ривоби ин се адабиёт, бо вучуди анъанаҳои зиёда аз панҷасолаи худ, ба

вазъи ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ, маънавӣ ва ҳатто муносибатҳои бо илму адаб доштаи фармонфармоёни кишварҳои Мовароуннахр, Эрон ва Ҳиндустон алоқаманд гаштанд.

Мо адабиёти Хуросонро то солҳои панҷоҳуми ин аср аз адабиёти Мовароуннахр ҳаргиз ҷудо тасаввур карда наметавонем. Чунки аввалан, ин адабиёт давоми бевоситаи мантикии адабиёти форсу тоҷик ва махсусан, мактаби адабии Ҳирот буда, сарнавишти он ҳам дар шакл ва ҳам мундариҷаи навъҳои адабӣ аз адабиёти ин марҳилаи тоҷик ногусистанист. Сониян, ин адабиётро муллияфони сарчашмаҳои адабию таърихӣ, ҷунончи Восифӣ, Фаҳрии Ҳиротӣ, Ҳакимшоҳи Қазвинӣ, Соммирзои Сафавӣ ва Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ як таркиби ҷудонапазири адабиёти Мовароуннахр донистаанд.

Мо дар бораи адабиёти асри XVI тоҷик муҳокима меронем. Ҳоло ин ҷо аз хусуси адабиёти давраи сафавияи Эрон ва адабиёти форсизабони Ҳиндустон бевосита сухан намеронем.

Пеш аз он ки мо дар бораи ҳаёти маданияи адабӣ ва аҳволу ашъори адибони асри XVI маълумот диҳем, зарур донистем, ки ба таври мухтасаре муҳимтарин сарчашмаҳои адабию таърихӣ ин давраро аз назар гузаронем.

Дар вақти тадқиқи ҳаёти маданияи адабӣ муҳимтарин сарчашмаҳои адабиёти ин давр ва ҷиғунагии аҳволу ашъори адибони асри XVI тоҷик аҳамияти маълумоти сарчашмаҳои адабию таърихӣ мӯътамади ин давр махсусан, ду тарҷуман «Маҷолис-ун-нафоис»-и Навоӣ, боби «Зикри фузалои муосирин»-и «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ, тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ, «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳаммади Мутрибӣ ва «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарвешалӣ хеле бузург аст. Ба ҷуз ин, дар омӯзиши чанд масъалаи муҳимми адабиёти ин давр (мавзӯ, услуби бадеӣ, жанрҳои адабӣ) ва нуктаҳои алоҳидаи ҳаёту эҷодиёти намоёндагони ҷудогонаи он маълумоти тазкираи «Ҳафт иклим»-и Амин Аҳмад, «Майхона»-и Абдулнаби Фаҳруззамонӣ, «Хайр-ул-баён»-и Ҳусайн бини Ғиёсиддин, «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллои Қобулӣ ва асарҳои таърихӣ «Шарафномаи шохӣ»-и Ҳофизӣ Таниш, «Мунтахаб-ут-таворих»-и Абдулқодири Бадоунӣ ва «Табақоти Акбарӣ»-и Ҳоҷа Низомиддини Аҳмад низ хурд нест. Ин ҷо тавсифи мухтасари ҳамаи он маъхазҳои адабию таърихро овардан душвор аст. Бинобар ин тавсифи мухтасари чанд маъхази муҳимтаринро меорем, ки бидуни маълумоти онҳо адабиёти асри XVI тоҷикро тасаввур кардан мумкин нест.

Тарҷумаҳои «Маҷолис-ун-Нафоис»-и Навоӣ

Дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI тоҷик ба ҷуз асли маҷлисҳои сеюм, чорум, шашум ва ҳафтуми «Маҷолис-ун-нафоис» ду тарҷуман форсии он аҳамияти калони илмӣ доранд. Навоӣ «Маҷолис-ун-нафоис»-ро дар

соли 896/1491 — 92 тамом намуда, соли 903/1497 — 98 дубора ба он иловаҳо дохил карда буд. «Маҷолис-ун-нафоис» шарҳи аҳволу ашъори 458 нафар шоири асри XV ва ибтидои асри XVI-ро дар бар мегирад. Ин асар аз туркии ҷиғатӣ ба забони форсии тоҷикӣ дар як муддати кӯтоҳ ду бор тарҷума шуд, чунки аксари адибони шомии «Маҷолис-ун-нафоис» намояндагони адабиёти форсу тоҷик буданд. Асли ин асар аз ҳашт маҷлис иборат аст. Бори нахуст ин асарро соли 928/1521 — 22 шоири давраи Таҳмосби сафавӣ Фаҳрӣ бини Султон Муҳаммади Амӣрӣ, ки машҳур ба Фаҳрии Ҳиротӣ аст, тарҷума намудааст. Фаҳрӣ номи тарҷумаи асарро «Латоифнома» мениҳад. Вай ҳафт маҷлиси аввалро ба ҳафт «латоиф» таҷдид дода, маҷлиси ҳаштумро саҳт ихтисор мекунад ва аз 164 байти туркии Султон Ҳусайн танҳо 2 байт нигоҳ медорад. Мутарҷим бар асар маҷлиси нӯҳумро афзуда, дар навбати худ ин маҷлисро боз ба нӯҳ қисм ҷудо мекунад ва дар қисми нахустӣ он аз аҳволи ашъори Алишери Навоӣ маълумот меорад, ки ин дар асари худӣ Навоӣ набу. Дар қисми дуюми маҷлиси нӯҳум зикри латоифи 12 нафар «содати узма» омадааст. Дар қисми сеюм зикри латоифи 17 нафар «уламои ислом» омада, дар байни онҳо номи Насими Фарҳорӣ, Ҳоҷа Ҳошими Бухорӣ ва Оғаии Ҳуросонӣ мавҷуд аст. Дар қисмҳои чорум панҷум дар бораи 17 нафар уламову фозило, ҳамчун Ҳасаналии Ҳиротӣ, Лоқи Самарқандӣ, Муҳаммади Хандон маълумот додааст.

Қисми шашуми иловаи Фаҳрӣ назар ба қисмҳои дигари равзаи нӯҳум калон буда, дар он зикри латоифи 117 нафар аҳли адаби «соири авом» омадааст, ки аз онҳо 67 тан, ба мисли Ҳайдарӣ Қулчапаз, Файзии Кордгар, Мирами Сиёҳ аз шаҳри диёрҳои Ҳуросон: 29 нафар, ҳамчун Вола, Ҳумоӣ, Васфӣ, Рӯҳӣ, Нодир ва Лутфӣ аз Мовароуннаҳр буданд.

Ҳамин қисми «Латоифнома» дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI Ҳуросону Мовароуннаҳр назар ба қисмҳои дигари он аҳамияти бештар дорад. Аз 117 шоири ин қисм 20 нафар, ба мисли Ҳасаналии равғангар, Ҳоҷии фӯтафурӯш, Хулкии баззоз, Содиқи гилкор, Ҳоҷӣ Муҳаммади наққош намояндагони аҳли санъату ҳунар буданд. Дар қисмҳои ҳафتم ва ҳаштуми равзаи нӯҳум зикри 18 нафар вазир омадааст. Ба ин тариқ, Фаҳрии Ҳиротӣ, дар маҷлиси нӯҳуми «Латоифнома» аз аҳвол ва ашъори 188 шоир ба таври мухтасар овардааст, ки аксари онҳо дар охири асри XV ва аввалҳои асри XVI умр ба сар бурдаанд.

Тарҷумаи дуюми «Маҷолис-ун-нафоис» дар соли 925/1522 — 23 дар Истамбул аз ҷониби Муҳаммад Ҳакимшоҳи Қазвинӣ сурат гирифтааст. Ҳакимшоҳ табиби шоҳи Туркия Султон Салимхон (1512—1520) буд. У номи маҷлисҳои асарро ба «биҳишт» гардондааст. Ҳафт биҳишти аввали асар мувофиқи завқи мутарҷим гоҳ мухтасар ва гоҳ бо иловаҳо тарҷума шудааст. Иловаҳои Ҳакимшоҳ дар шарҳи аҳволи адибони Ироқ

бештар аст. Аз хусуси аҳволу ашъори адибони Хуросону Мовароуннаҳр қайдҳои мутарҷим чандон зиёд нест. Масалан, ӯ ба шарҳи аҳволи Ҳилолӣ хеле кам илова дохил карда бошад, оид ба Дарवेशи Деҳакӣ, ки аз вилояти Қазвин аст, иловаҳои бисёр дохил кардааст. Дар тарҷумаи Ҳакимшоҳ бихишти ҳаштум материали аксар тозаро дар бар карда, таркибан ба ду равза чудо мешавад. Дар равзаи аввал оид ба 68 нафар шоири қадим ва дар равзаи дуюм доир ба шарҳи аҳволи 81 тан шоири давраи худ, ба мисли Баҳоваддини Адой, Абдуллои Шабистарӣ, Шамсиддини Ҳамдӣ, Бақои Самарқандӣ, Дево-наи Балхӣ, Носири Нишопурӣ ва шоира Рӯзбеҳа маълумот меорад, ки аксари ин адибон аз Мовароуннаҳру Хуросон буда, дар ҳаёти адабӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Аз байни ин 81 тан шоири муосири Ҳакимшоҳ 12 нафар ҳамчун Ҳабиби Қошинкор, Ғиёсиддини Саббоғ, Аёнии пӯстиндӯз ва Ҳалвой намояндагони аҳли санъату ҳирфат буданд.

Сарчашмаи дигари адабӣ, ки мантиқан «Тӯҳфаи Сомӣ-и Сом-давоми «Маҷолис-ун-нафос» буда, маълумо-мирзои Сафавӣ ти он дар омӯхтани адабиёти нимаи аввали асри XVI тоҷик арзиши калони илмӣю адабӣ дорад, «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирзои Сафавӣ аст. Соммирзо тазкираашро, мувофиқи гуфти худ, дар соли 957/1550 шурӯъ намуда, ба андак танаффус ба итмом мерасонад. Соммирзо писари шоҳ Исмоили сафавӣ аст. Ӯ соли 923/1517 дар Табрез ба дунё меояд ва соли 975/1567 Ҳангоми маҳбусӣ дар қалъаи Қаҳқаҳа ҳалок мегардад.

Тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ» дар пайравии «Маҷолис-ун-нафос» таълиф ёфта, муаллиф ҳар боби онро «саҳифа» номидааст. Навоӣ дар ҳудуди ҳашт «маҷлис» доир ба 458 нафар ва Соммирзо дар доираи ҳафт «саҳифа» аз хусуси аҳволу ашъори 703 тан адиби муосири худ маълумот додаанд. Дар тазкираи Соммирзо номи адибон мувофиқи тартиби табақоти иҷтимоии худ ҷой гирифтааст. Дар саҳифаи якум шарҳи аҳволу ашъори подшоҳу шоҳзодагон, саҳифаи дуюм табақаи содот, саҳифаи сеюм вузарои мукаррам ва дар саҳифаи чорум козию муншиёни хушнавис дарҷ ёфтаанд.

Саҳифаи панҷуми «Тӯҳфаи Сомӣ» қисмати аз ҳама муҳимтарини асар буда, дар он шарҳи аҳволу ашъори шуарои номӣ ва муҳимтарини замона мундариҷ аст. Ин боб аз ду «матлаъ» иборат буда, дар матлаи аввал «зикри кубарои шуаро ва уламон балоғатимтимо... Ҳамагӣ 88 нафар омада, аз онҳо 38 тан, ба монанди Ҳилолӣ, Ҳотифӣ, Биноӣ, Ҳайратӣ, Гулханӣ, Ҳайдари Қулчапаз, Оғаҳии Хуросонӣ, Начмиддини Қавқабӣ ва Ҳисоми Қарокӯлӣ, асосан дар Хуросону Мовароуннаҳр зиндагӣ кардаанд.

Дар матлаи сонӣ номи 281 адиб зикр ёфта, аз ҷиҳати ба-ромади иҷтимоӣ намоёндагони табақаи поёну миёнаи ҷамъият будаанд. Аз байни ин миқдор адибон 62 нафар, чунончи Ва-